

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Lacan voor beginners

Bespreking van: J. Schokker en T. Schokker (2000). *Extimiteit*. Amsterdam: Boom. ISBN 90-5352-382-0, 315 pagina's, prijs: € 19,75

Marc Hebbrecht

De laatste jaren kunnen we niet klagen over een gebrek aan inleidende handboeken over het werk van Lacan. Een goede zaak, want steeds meer psychotherapeuten en psychoanalytici in het Nederlandse taalgebied interesseren zich voor het denken van deze controversiële Franse analyticus. De ideeën van Lacan zijn niet langer uitsluitend een Franse kwestie. In discussies binnen de verenigingen en opleidingsinstellingen die geaffilieerd zijn met de International Psychoanalytic Association, hoort men wel eens een lacaniaanse stem. Vergeet niet dat de huidige president van de IPA, Daniël Widlöcher, mede door Lacan gevormd werd! Maar ondanks vele pogingen om Lacan toegankelijk te maken, blijft zijn werk moeilijk te doorgronden.

De gebroeders Schokker zetten op een overzichtelijke wijze de basisprincipes van het lacaniaanse denken uiteen. Hun voorbeelden uit films en uit het werk van romanschrijvers maken Lacans concepten beter begripbaar. Zelfs het stripverhaal *Suske en Wiske* van Willy Vandersteen wordt gebruikt om enkele sleutelbegrippen te illustreren. De auteurs laten ook niet na te verwijzen naar de Griekse tragedies. Met deze inleiding richten de auteurs zich in de eerste plaats tot psychiaters en psychotherapeuten. De lezer die geïnteresseerd is in feiten over het leven van Lacan wordt verwezen naar de tijdstafel achteraan in het boek. Niet minder dan vijftientig bladzijden worden besteed aan noten: meestal verwijzingen naar Freud, Žižek en J.A. Miller. De specifieke bibliografie wordt nogal summier gehouden.

Lacan pleit voor een terugkeer naar de teksten van Freud. Niemand zal het nut hiervan betwifelen, maar we kunnen ons afvragen waarom hij kiest voor de Freud van voor 1914, waardoor het latere werk in de schaduw blijft. De auteurs beperken zich tot een synthese van Lacans werk dat tot stand kwam in de jaren vijftig en zestig. Lacan heeft in zijn hele oeuvre de neiging om de dingen onnodig te compliceren door gebruik te maken van ingewikkelde zinsbouw, zinspelingen, onverwachte stilistische variaties, onafgemaakte zinnen, een moeilijk te volgen betoogtrant en pseudo-mathematische formules (de zogenaamde mathemen). Hiermee wil hij de lezer verrassen en aan het denken zetten, zoals de analyticus luistert naar het verhaal van de patiënt. Maar na de jaren zestig wordt Lacan steeds meer slachtoffer van zijn narcisme, wat zich weerspiegelt in voordrachten vol tegenstrijdigheden en verwarrende paradoxen.

Volgens Lacan moet Freud begrepen worden vanuit de structuralistische taaltheorie van De Saussure. Een taal en het onbewuste zijn op dezelfde wijze gestructureerd. Ook mythen en familieverwantschappen worden beschouwd als structuren, gebaseerd op elementen die door hun plaats in de structuur betekenis krijgen. Er bestaat geen werkelijkheid buiten de taal, de taal structureert de werkelijkheid. De betekenis van woorden wordt bepaald door het netwerk van betekenaren, aanwezig in degenen die luisteren. Lacan noemt de plaats van het netwerk van betekenaren de grote Ander of ook wel de symbolische orde (waarin de wet is ingeschreven). De grote Ander staat niet alleen voor het netwerk van betekenaren, maar het is ook de plaats van het onbewuste, van waaruit de waarheid van het verlangen doordringt in het dagelijkse doen en spreken van het subject. Het subject ontleent zijn identiteit aan zijn positie in 'het net' of de onpersoonlijke symbolische orde. Betekenis is altijd een effect achteraf;

betekenis berust in de keten van betekenaren, waarbij men kan stellen dat het spreken zich kenmerkt door een metonymische structuur. Lacans theorie over de imaginaire orde werd vlot geassimileerd in IPA-kringen. Ook Winnicott werd geboeid door het spiegelgedrag van het kleine kind. Wanneer het jonge kind zichzelf in de spiegel herkent, kan het de fase van de auto-erotiek achter zich laten en in de fase van het primaire narcisme treden. Het spiegelbeeld biedt het kind een Gestalt van lichamelijke totaliteit die het in feite niet heeft. In het spiegelstadium komt het Ik tot stand, maar het Ik berust op een beeld dat van buiten komt. Het is dus een miskennis, een illusie. Het Ik leidt tot bestending, maar ook tot vervreemding. Lacan trekt erg van leer tegen de Ik-psychologie. De analyticus dient niet zijn eigen Ik aanwezig te stellen maar de grote Ander. Daarom moet de imaginaire identificatie van de analyserende met de analytische radicaal gefrustreerd worden, bijvoorbeeld door gebruik te maken van specifieke technieken zoals herhaling, interpunctie en het abrupt afbreken van de analytische sessie op een willekeurig ogenblik. Niet zozeer zijn theorieën, als wel de willekeurige verkorting van de zittingen heeft geleid tot de excommunicatie van Lacan uit de gevestigde psychoanalytische orde. Het Ik is volgens Lacan in essentie een ideaal-Ik (de blik die ons ziet en voor wie we ons uitsloven). Het Ik-ideaal motiveert ons in het dagelijks bestaan; het is meestal niet een persoon uit onze naaste omgeving, eerder een mythische figuur, een overleden ouder, een jeugdheld of een meer abstracte betekenaar (God). Om de wisselvalligheden van het liefdesleven beter te begrijpen, brengt Lacan met zijn opvattingen over de relatie tussen verlangen, aanspraak en behoefte een schakering aan die de psychische realiteit beter benadert dan Freuds driftheorie. Ik begeer niet alleen wat de ander begeert, maar ik begeer ook zoals de ander begeert. Het subject is een gebrek-aan-zijn, getekend door een onbehagen en een fundamenteel verlies dat ontstaat door de intrade in de taal. Dit wordt aangeduid met de term van de symbolische castratie. In de analyse dient het subject dit gebrek-aan-zijn volledig te onderschrijven.

Ook in de titel is sprake van verlangen. 'Extimiteit' verwijst naar een neologisme waarmee Lacan een paradox wilde aangeven, namelijk de hechting van het subject aan wat hem volkomen vreemd is. De waarheid van het verlangen ligt buiten ons, het is de Ander die haar aan ons openbaart door de gaten in ons spreken betekenis te geven. De waarheid van het verlangen is dus zowel extern als intiem.

Lacan herformuleert niet alleen de fundamentele mechanismen van de droom maar ook het Oedipuscomplex. Dit wordt door hem opgevat als een dialectisch proces dat draait om het zijn van de fallus en het hebben van de fallus. De castratie is het insnijden van de imaginaire band tussen de moeder en het kind. De vader, als representant van de symbolische orde, brengt deze insnijding tot stand. Aan het einde van de oedipale ontwikkeling heeft het kind de wet aanvaard en ligt de structuur van het seksuele verlangen vast. Door het instellen van de Naam-van-de-Vader wordt de imaginaire band tussen moeder en kind verbroken door het symbolische. In het kind ontstaat het verlangen van de Ander en wordt een genieten mogelijk dat beter gehanteerd kan worden. De vader als de grote Ander is een gecasteerde vader, dat wil zeggen dat hij niet in staat is de wet te grondvesten, ofschoon hem dat niet verhindert de wet te stellen. Er is geen Ander van de Ander: de Ander is evenals het subject, niet-geheel. De vader in zijn symbolische functie kent het genot niet, als Naam-van-de-Vader is hij een zuivere betekenaar (een dode vader). Lacan heeft een andere opvatting over het symptoom. Hij beschouwt het symptoom als een metafoor waarin de waarheid van het verdrongen verlangen wordt uitgedrukt. Later relateert Lacan deze metaforische dimensie en benadrukt hij een dimensie van genieten dat zich tegen het weten verzet. Het blijft echter een moeilijke opgave om deze inzichten begrijpelijk te maken, ook voor de gebroeders Schokker.

Het hoofdstuk over de ethiek van de psychoanalyse is vooral interessant omdat hier de concepten van de jouissance en het reële geïntroduceerd worden. Jouissance (het genot) is een van de moeilijkste begrippen binnen de lacaniëse theorie, niet in het minst door de wisse-

lende invulling ervan binnen zijn theorievorming. De verhouding van het genot tot de betekenaar is in de theorie van Lacan vergelijkbaar met die van het affect tot de voorstelling bij Freud. Het genot wordt tegenover het lust-onlustprincipe van Freud geplaatst als het per definitie samengaan van pijn en plezier. Volgens Lacan heeft het genot geen enkele economische functie (Stroeken 2000). De ethiek van de psychoanalyse is volgens Lacan een ethiek van de absolute keuze, een keuze die niet wordt gemotiveerd door het goede. Het enige waar men schuldig aan kan zijn, is het verzaken aan zijn of haar verlangen. De held is (zoals Antigone) niet het subject dat zich opoffert voor de grote Ander, maar het subject dat vasthoudt aan het eigen verlangen.

De gebroeders Schokker slagen er tot en met hoofdstuk VII in om de theorieën van Lacan redelijk begrijpbaar te maken. De beschouwingen over het object kleine a zijn echter moeilijker te vatten. Uitgangspunt is dat het spel van de liefde berust op een verlangen naar een ongrijpbaar raadselachtig object in de ander. Dit object noemt hij 'object kleine a'. Het object kleine a wordt in relatie gebracht met een rest van jouissance. Het is een afvalproduct van het symbolisatieproces en als zodanig de oorzaak van het verlangen. Het subject is niet op zoek naar zijn ontbrekende wederhelft, maar naar het voor altijd verloren deel van hemzelf. In het fantasma (het basale scenario van de psychische realiteit van het subject) probeert het subject te verklaren wat voor object hij is voor de Ander. Doel van de analyse is het relativeren van de fantasma's van het subject en ze van hun verlamdende en fixerende uitwerking ontdoen.

Het laatste hoofdstuk behandelt de structurele diagnostiek. Lacan erkent slechts drie basisstructuren: de psychotische, de perverse en de neurotische. De psychoticus verwerpt de Naam-van-de-Vader en miskent daardoor het gebod op genieten van de moeder en de wet in het algemeen. De pervers daarentegen, maakt gebruik van loochening, waardoor hij wel de Naam-van-de-Vader aanvaardt, maar niet het gebrek van de Ander. Bij de neuroticus ten slotte, is de essentiële operatie de verdringing. Hij beseft dat zijn moeder gecasteerd is en dat

haar verlangen naar de vader uitgaat maar hij kan de consequenties daarvan niet aanvaarden en ontkent het gebrek-aan-zijn dat zijn bestaan tekent. De hysterica stelt zich bijvoorbeeld de vraag: 'Wat voor een object ben ik voor de Ander? Ben ik man of ben ik vrouw?' Ze probeert het gebrek van de Ander aan te tonen en zijn verlangen op te wekken. Ze zoekt een meester. De castratie is haar werkelijk aangedaan. Ze voelt zich een slachtoffer: ze had de fallus moeten hebben en heeft hem niet. Het is een onrecht waar geen woorden voor zijn. Ook probeert ze de dromen van de vader te verwezenlijken. Ze biedt zichzelf aan als object, enerzijds om de eigen imaginaire castratie te verhullen en anderzijds om van de Ander een niet-gecastreerde ander zonder verlangens te maken. Een typisch hysterische strategie is dat het genot wordt gevonden in het uitstel van het verlangen. Ook de dynamiek bij de dwangneuroticus wordt helder beschreven.

De poging van de gebroeders Schokker om de lezer een bevattelijke inleiding te geven op het werk van Lacan, is vrij goed gelukt. Het kost me moeite om kritische opmerkingen te formuleren. Het lacaniaanse concept 'discours' hoefde niet vertaald te worden met de nogal grijze term 'vertoog'. Vlaamse lezers zullen vinden dat de auteurs te snel over de psychose heen gaan. Onze Leuvense (wijlen) professor De Waelhens (1972) heeft hiervan zijn levenswerk gemaakt; veel Vlaamse psychologen en psychiaters zijn direct of indirect door hem beïnvloed. De complexiteit van het begrip 'jouissance' komt in het boek volgens mij te weinig tot zijn recht. In het boek is een neiging merkbaar om de lacaniaanse concepten een vastere betekenis te geven dan ze eigenlijk hebben. Het is een belangrijke inbreng van Lacan dat betekenisinhouden niet definitief gefixeerd mogen worden, omdat de betekenis van een term gekoppeld is aan de context waarin de term gebruikt wordt. Een andere context brengt een andere betekenis voort. Lacan waarschuwt terecht tegen een analytisch begripen dat voortijdig, incompleet en zeker is. Maar hij is ook in het andere uiterste vervallen: het als een vanzelfsprekendheid stellen van zaken die voor de toehoorder onbegrijpelijk zijn. Men kan Lacan wel een gebrek aan respect voor zijn toehoorder

ders verwijten. En de gebroeders Schokker hebben veel moeite gedaan om het tekort van Lacan op dit punt in te vullen. De vraag blijft of Lacan een dergelijke interpretatie van zijn werk zou verdragen.

Literatuur

De Waelhens, A. (1972). *La psychose*. Leuven/Parijs: Nauwelaerts.

Stroeken, H. (2000). *Nieuw psychoanalytisch woordenboek*. Amsterdam: Boom.

M. Hebbrecht, psychiater-psychoanalytisch psychotherapeut en psychoanalyticus, is werkzaam in het U.C. Sint-Jozef (Kortenbergh), in het Sancta Maria (Sint-Truiden) en in private praktijk.

Bij Rosenfeld in supervisie

Bespreking van: Franco De Masi (red.) (2001). *Herbert Rosenfeld at work. The Italian seminars*. Londen: Karnac. ISBN 1-85575-264-6, 236 pagina's, prijs: £ 22,50

Marc Hebbrecht

Herbert Rosenfeld (van Duitse afkomst) emigreerde in het midden van de jaren dertig naar Engeland om aan de nazi's te ontsnappen. Hij hoopte zich als huisarts te vestigen maar werd genoodzaakt in psychiatrische ziekenhuizen te werken (eerst in een inrichting in de buurt van Oxford, later in de Maudsley te Londen) waar hij schizofrenen psychotherapeutisch behandelde, een ook voor die tijd ongewone situatie. Omdat zijn therapieën wisselende resultaten opleverden, ging hij zich verdiepen in de beloftevolle psychoanalyse van Melanie Klein. Hij werd geanalyseerd door Klein en kreeg nadien supervisie van Sylvia Payne. Rosenfeld bleef zijn hele leven geboeid door de heroïsche indicaties voor psychoanalyse: schizofrenie, drugsverslaving, narcistische persoonlijkheidsstoornis, manische depressiviteit en hypochondrie. Daarnaast was hij vooral geïnteresseerd in iatrogene complicaties van de analyse, zoals impasses en negatieve therapeutische reacties.

Impasses hebben volgens hem te maken met uiteenlopende factoren, zoals onbegrip van de analyticus, het miskennen van projectieve identificaties, of in andere gevallen destructief narcisme van de patiënt.

Volgens Rosenfeld zijn bizarre uitingen van patiënten in verband te brengen met hun persoonlijke voorgeschiedenis. In supervisies besteedt hij daarom aandacht aan het vroegkinderlijke trauma en de accurate beschrijving van de voorgeschiedenis. In tegenstelling tot Freud is hij ervan overtuigd dat de psychotische patiënt wel degelijk tot overdracht in staat is. De psychotische patiënt gaat volgens Rosenfeld een narcistische objectrelatie aan waarbij in de ander ongewenste delen van het zelf worden geëvacueerd. Het standhouden van deze narcistische objectrelatie hangt af van de intensiteit van de infantiele afgunst jegens het primaire object. Tijdens de analyse moet men continu oog hebben voor de twee delen van de psyche: een infantiel gezond deel dat verzorging, samenwerking en afhankelijkheid toelaat en een narcistisch-almachtige deel dat analyse afwijst en plezier vindt in het kleineren, devalueren en belachelijk maken van de ganse analytische onderneming en de analyticus. Wanneer de narcistische zelfidealiserende vermindert, zal de patiënt zich meer bewust worden van de waarde van het object en van zijn afhankelijkheid ten aanzien van het object. Dit creëert angst en pijn, maar zet ook het narcistisch-almachtige deel andermaal in werking, wat dan resulteert in een negatieve therapeutische reactie. Deze reactie illustreert de invloed van het destructief narcisme: de patiënt ervaart sadistisch plezier in het kwetsen en minachten van diegene die liefheeft en begrip toont. Een tedere liefdevolle atmosfeer of een creatief moment in de analyse wordt herhaaldelijk gevolgd door een ondermijnen van de analyticus (die in de overdracht staat voor de containende moeder). Rosenfeld maakt een onderscheid tussen libidinaal narcisme (idealiserende van het zelf door middel van een onnipotente projectieve identificatie met goede, beschermende objecten) en destructief narcisme (idealiserende van destructieve delen van het zelf). Vooral in zijn postuum verschenen boek *Impasse and Interpretation* (Rosenfeld 1987) wordt de narcistische karakter

terstructuur op een heldere wijze beschreven. Franco de Masi bundelt in *Herbert Rosenfeld at Work* de seminaries en supervisies die Rosenfeld gaf in het begin van de jaren tachtig in Milaan en Rome. Rosenfeld let in de eerste plaats op het geheel van communicatiewijzen: niet alleen op de inhoud van het verbale materiaal maar vooral op de toon van de stem, de mimiek, de houding en de gebaren (het non-verbale als drager van de projectieve identificaties). Wanneer de patiënt uitingen herhaalt, betekent dit dat hij onvoldoende gehoord en serieus genomen wordt. Impasses hebben vaak te maken met het feit dat de analyticus de kinderlijke wensen niet hoort en op een oedipaal niveau blijft spreken. Een andere oorzaak is het onvoldoende onderscheid maken tussen paranoia en depressieve angsten.

De analytische situaties die besproken worden, zijn allesbehalve alledaags! Ik geef enkele voorbeelden. De toestand van een patiënt (een analyse van jaren) verslechtert abrupt nadat de analyticus zijn tevredenheid over de vooruitgang kenbaar maakt. De verslechtering treedt in na een psychotische droom waarin de analysant wordt aangevallen door een zwerm bijen terwijl zijn moeder er niet in slaagt hem te beschermen. Bij een andere patiënte met psychosomatische verschijnselen en herhaalde miskramen is het psychosomatische symptoom de dekmantel voor een 'psychotisch eiland'. Een volgende patiënte wordt psychotisch nadat haar analyticus na acht jaar de behandeling stopt. Rosenfeld durft haar niet door te verwijzen omdat hij vreest dat ze zich bij het naar buiten gaan zal suïcidieren. Wat verder wordt een situatie beschreven waarbij de analyticus zich innerlijk leeg, moe en slaperig voelt wanneer de patiënt spreekt en omgekeerd (de patiënt slaapt zodra de analyticus spreekt). In een ander voorbeeld wordt duidelijk gemaakt hoe een aanval van colitis ulcerosa een primitieve manier kan zijn om te zeggen aan de analyticus: 'Ik heb je gemist.' De laatste patiënt schept een atmosfeer waarbij hij de analyticus fascineert en als het ware hypnotiseert en hem daardoor afleidt van het cruciale thema, namelijk de zelfmoordgedachten. Wat een verbijstering te horen dat hij na drie weken analyse een ernstige zelfmoordpoging onderneemt!

Het klinische materiaal voert tot de bespreking van enkele technische problemen. Hoe dient de analyticus om te gaan met plots opkomende fantasieën bij hemzelf die schijnbaar niets met het materiaal van de patiënt te maken hebben?

Onbewust willen analytici tonen hoe slim ze zijn terwijl de patiënt alleen maar beschikbaarheid en openheid verwacht.

Dit boek bestrijkt een veld dat voor psychoanalytici niet meer vanzelfsprekend is. Wie durft het nog aan schizofrenen uitsluitend psychoanalytisch te behandelen? We riskeren bij mislukking aangeklaagd te worden voor medische nalatigheid wanneer we een behandeling uitvoeren waarvan de effectiviteit niet bewezen is. De opvattingen van Rosenfeld lijken sterk op de achterhaalde visie van Alexander, die ervan uitging dat achter elk psychosomatisch symptoom een specifiek intrapsychisch conflict zou schuilgaan. Vooral het hoofdstuk over crisissituaties versterkt mijn mening dat de evaluatie van suïcidaliteit en manische toestanden niet beperkt mag blijven tot een psychoanalytische taxatie maar parallel hieraan een psychiatrische begeleiding vereist. Kleiniaanse analytici (misschien alle analytici) zijn vaak te zeer begeesterd door hun enige gezichtspunt. Dit is mijn voornaamste punt van kritiek. Maar het boek biedt heel wat inspiratie voor het psychoanalytisch begrijpen van onverwachte situaties die zich in de analyse voordoen. Het boek is een aanrader voor ervaren psychoanalytici en psychotherapeuten die met ernstig gestoorde psychiatrische patiënten werken. Het is echter niet eenvoudig om wat in een supervisiesituatie gebeurt, in boekvorm weer te geven. De Masi heeft het geprobeerd maar is er volgens mij niet echt in geslaagd.

Literatuur

Rosenfeld, H. (1965). *Psychotic States. A psychoanalytic approach*. Londen: Maresfield Library.

Rosenfeld, H. (1987). *Impasse and Interpretation*. The New Library of Psychoanalysis volume 1. Londen: Karnac Books.

M. Hebbrecht is psychiater-psychoanalytisch psychotherapeut en psychoanalyticus, werkzaam in het U.C. Sint-Jozef (Kortenbergh), in het P.Z. Sancta Maria (Sint-Truiden) en in private praktijk.

Alleen dromen

Bespreking van: J.M. Quinodoz (1993). *The Taming of Solitude. Separation Anxiety in Psychoanalysis*. The New Library of Psychoanalysis 20. Londen/New York: Routledge. ISBN 0-415-09154-3, 244 pagina's, prijs: £ 18,99, en van: J.M. Quinodoz (2002). *Dreams That Turn Over a Page. Paradoxical Dreams in Psychoanalysis*. The New Library of Psychoanalysis 43. Hove: Brunner-Routledge. ISBN 1-58391-265-7, 120 pagina's, prijs: £ 16,99

Eugenie Oosterhuis

In het laatste hoofdstuk van *The Taming of Solitude* legt Quinodoz uit waarom hij dit boek geschreven heeft. Volgens hem hebben alle psychoanalytici dagelijks te maken met de klinische uitingen van objectverlies en separatieangst, maar wordt er juist door deze alledaagsheid in de klinische psychoanalytische literatuur nauwelijks aandacht aan dit specifieke probleem besteed.

Quinodoz laat in zijn gedegen overzicht van de literatuur overigens zien dat separatieangst en objectverlies in alle psychoanalytische theorieën een grote rol spelen. Hij behandelt de ideeën van Freud, Fairbairn, Winnicott, Mahler, Spitz, Anna Freud en Bowlby, en natuurlijk van Melanie Klein en de post-kleinianen, door wie hij sterk beïnvloed is.

In het tweede deel van zijn boek gaat Quinodoz uitvoerig in op de technische consequenties van zijn theoretische inzichten. Voor hem zijn onderbrekingen, zoals het einde van ieder analyse-uur, het weekend en vakanties, de gelegenheden bij uitstek om de separatieangst of afweer daarvan in de overdracht te verhelderen. Onderbrekingen roepen altijd separatieangst op; hoe deze zich uit, hangt af van en geeft informatie over de objectrelaties, de afweervormen en het vermogen tot verdragen van psychische pijn. Of al deze zaken aan de orde mogen komen heeft niet alleen te maken met de analysant, maar ook met de analyticus. Quinodoz stelt dat objectverlies meestal primitieve woede oproept, die door de analysant op allerlei manieren afgeweerd kan worden; de verleiding voor de analyticus is groot om hieraan mee te

doen en de woede in de overdracht te ontlopen. De consequentie van zijn focus is ook dat Quinodoz aan de analytische setting groot belang hecht: alleen bij een hoge frequentie en betrouwbare aanwezigheid van de analyticus is het veilig genoeg om de separatieangst in al zijn facetten toe te laten en onder ogen te zien. Het doorwerken van separatieangst betekent afstand doen van almachtige eenheid met het object en erkennen van het verschil, het anders zijn. De acceptatie van het geslachtsverschil en de afstand tussen de generaties hoort hierbij. Wanneer dit in de analyse lukt, voelt de analysant zijn fundamentele eenzaamheid niet langer als bedreigend, maar ontleent hij er juist een vitaal gevoel aan; zijn identiteit wordt versterkt en hij heeft de kracht om zijn eigen weg te gaan en op volwassen wijze het contact met zichzelf en anderen te leggen. Van de analyse en analyticus kan dan afstand gedaan worden. Quinodoz' analysanten beschreven dit gevoel soms als: 'Het is alsof ik vleugels heb.' Dit heeft hem geïnspireerd tot het lenen van een begrip uit de fysica en aërodynamica: 'portance', in het Engels vertaald als 'buoyancy', betekent zowel dragende kracht – zoals de fundamenten van een huis – als verticale kracht, die samen met snelheid een vliegtuig doet opstijgen.

Bij het lezen van dit inspirerende boek dat in 1993 uitgekomen is, realiseerde ik mij dat er geen referenties zijn aan het werk van Fonagy over hechting. Een logische gevolgtrekking uit diens onderzoek zou kunnen zijn wat Quinodoz in zijn boek vanuit zijn klinische ervaring met volwassen analysanten overtuigend heeft beschreven. Met name Quinodoz' opvattingen over de analytische setting als container en de daarbij horende noodzaak van een frequentie van vier- of vijfmaal per week, lijken echter niet door alle aanhangers van Fonagy gedeeld te worden.

In dit boek neemt Quinodoz al een voorschot op zijn *Dreams that turn over a page*, een concept dat hij eerst in een artikel (1999) en later in een boek heeft uitgewerkt.

Deze bijzondere dromen kenmerken zich door schijnbaar tegenstrijdige eigenschappen: het zijn dromen met een angstaanjagende inhoud, die door de analysant – en vaak ook door de

analyticus – als een stap terug worden beleefd, terwijl er in werkelijkheid juist sprake is van een betere integratie en vooruitgang. Mits goed geïdentificeerd, betekenen deze dromen echter vaak een grote stap vooruit, alsof er een hoofdstuk min of meer is afgesloten. Goed duiden betekent bij deze dromen dat eerst de ‘positieve’ kant genoemd wordt: de analysant is nu in staat om zijn angsten in dromen vorm te geven en te beleven in plaats van gebruik te maken van primitieve afweermechanismen, zoals splitsen, projecteren en ageren. Als de analysant door deze containende houding van de analyticus minder angstig geworden is, wordt de inhoud van de droom bekeken. Deze dromen zijn, zoals Hanna Segal in haar voorwoord zegt, een ‘reculer pour mieux sauter’. Dit idee past erg goed bij de kleiniaanse notie van de twee posities, de paranoïd-schizoïde en de depressieve positie, waartussen een mens heen en weer gaat. Door de primitieve inhoud lijkt de analysant geregredieerd naar de paranoïd-schizoïde positie, terwijl na analyse de droom eerder een bereik van de depressieve positie betekent.

Hoewel ook dit boek interessante klinische gezichtspunten biedt, kon het mij minder boeien dan *Taming the Solitude*.

De dromen waren veelzeggend, ook zonder de associaties van de analysant, die helaas niet vermeld werden; het was voor mij echter niet duidelijk waarom ze zo schokkend waren. Het idee dat het kunnen dromen op zich een vooruitgang betekent ten opzichte van ageren en somatiseren lijkt mij niet nieuw, evenmin als de opvatting dat het de taak van de analyticus is om primitieve gevoelens en de representatie daarvan in dromen (en anderszins) met open armen en geest te ontvangen.

Anton Kris (1982, 1996) heeft beschreven hoe je het psychoanalytisch proces kan bekijken vanuit het vermogen tot vrij associëren; vanuit zijn optiek is de analyse ‘klaar’ wanneer de analysant alles kan zeggen wat er in hem opkomt, een stadium dat de gewone analysant nooit volledig of voorgoed bereikt. Dromen en ook nog je dromen onthouden en aan je analyticus vertellen zijn een vorm van vrij associëren. Voor Kris zijn dromen geen hoogtepunten, maar een onderdeel van het psychoanalytisch proces.

Quinodoz spreekt niet expliciet over de mogelijkheid tot vrij associëren.

Zo heeft iedere psychoanalyticus zijn favoriete invalshoek.

Literatuur

Kris, A. (1982, 1996). *Free Association. Method and Process*. Londen: Karnac Books.

Quinodoz, J.M. (1999). ‘Dreams that turn over a page’, integration dreams with paradoxical regressive content. *International Journal of Psychoanalysis*, 80, 225-238.

E. Oosterhuis, psychiater/psychoanalytica voor kinderen en volwassenen, werkzaam in eigen praktijk, is opleider en supervisor van de NVPA en de NVPP.

Autisme

Bespreking van: Anne Alvarez en Susan Reid (red.) (1999). *Autism and Personality – Findings from the Tavistock Autism Workshop*. Londen/New York: Routledge. ISBN 0-415-14602-x, 264 pagina’s, prijs: £ 18,99

Trees Traversier

Autism and Personality levert ons een optimistische kijk op de behandeling van kinderen met autisme. Niet zozeer de symptomatologie als wel de persoonlijkheid van het kind met autisme komt aan bod. Vandaar de tweevoudige titel. De auteurs willen het belang van de persoonlijkheid in de ontwikkeling van het ziektebeeld in de verf zetten. Ze hopen aldus te illustreren dat er in elk kind naast het autistische stuk ook intacte, niet autistische stukken van de persoonlijkheid verweven zitten. Elk kind is uniek. Naast de herkenbare autistische trekken moet men ook rekening houden met de ontwikkeling en de eigen persoonlijkheid.

In het hele boek wordt het begrip ‘persoonlijkheid’ gebruikt, doch het blijft wazig als concept en is niet onderbouwd. Voor mij blijft na deze lectuur het begrip persoonlijkheid een omstrepen en niet echt bruikbaar concept.

Het boek is geen naslagwerk voor een ver-

nieuwde diagnosticering of theorievorming. Het is geen pleidooi voor een of andere theorie. De auteurs hebben een jarenlange ervaring en maken deel uit van het multidisciplinaire team van de Tavistockkliniek. Ze hebben kinderen van twee jaar tot en met de volwassen leeftijd gevolgd. De meeste hadden driemaal per week therapie; een kleine minderheid kwam vijfmaal in de week. De ouders werden ook steeds individueel of in de groep gevolgd.

Voor hen is in de behandeling van een kind met autisme het samenwerken met het hele gezin onontbeerlijk. Deze brede aanpak is dan ook hun sterke kant. Naast het psychoanalytische kader treffen we ook ontwikkelingspsychologische aspecten aan. Misschien houdt dit dan ook wel het risico in dat hun benadering niet altijd even duidelijk is.

Het eerste deel van het boek is een verzameling van theoretische beschouwingen, doorspekt met voorbeelden en concrete situaties waarbij men niet nalaat zichzelf onder de loep te nemen. Het tweede deel brengt uitsluitend casuïstiek: negen verhalen over de therapie van meer of minder ernstig gestoorde kinderen met autisme.

De auteurs laten de lezer zien hoe de kwaliteit van het leven van een chronisch autistische patiënt via psychotherapie, en met veel inzet van het gehele team, verhoogd kan worden.

Autisme wordt gezien als een beschadiging in de communicatie en in het sociale contact, als een defect van het symbolisch denken en als een verminderde of afwezige capaciteit tot spelen. De moeilijkheid van het werken met deze kinderen heeft te maken met het ontbreken van objectrelaties. Er wordt dan ook van de therapeut de creativiteit verwacht om iets aan het kind te kunnen aanreiken. Bij het werken met deze kinderen zijn de overdracht en tegenoverdracht een belangrijk medium. Het gebruikmaken van fantasie – en de formulering ervan – zowel van de therapeut als van het kind kan een dynamiek op gang brengen. De nauwlettende observaties van de ontwikkeling van het kind alsook de kennis van de normale ontwikkeling helpen de therapeut bij het herkennen van kleine veranderingen. De therapeuten gebruiken ook actief de opvoeding en de houding van de ouders in de relatie met en in de behandeling van het kind.

Susan Reid stelt een schema op dat de therapeut nauwlettend, stapsgewijs, moet volgen. Het bestaat uit veertien verschillende fasen, richtlijnen voor de therapeut in het behandelingsplan van kind en ouders. Fase 1 is de fase van onthouding van elke vorm van voorkennis, men leest bijvoorbeeld geen enkel rapport van collega's op voorhand. Fase 2 is de observatieperiode waarbij men het kind observeert in het gezin, gebruikmakend van de tegenoverdracht. Fase 3 wordt dan de mogelijkheid om tot een ontwikkelingsgeschiedenis te komen. En zo gaan ze door. De auteurs hanteren dus een strikt behandelingsplan.

Men is vooral geïnteresseerd in de individuele verschillen, niet in de grote structuren die de autistische mens in één grote categorie doen onderduiken. Anne Alvarez belicht haar therapeutisch werk met een subgroep van kinderen met autisme, namelijk de passieve, niet opengetrokken vorm van autisme. Dit is volgens mij tevens het zwakke punt van het boek. Er worden door de verschillende auteurs subcategorieën gemaakt van varianten van autisme, zoals beschreven door Tustin en Wing & Attwood. Daaruit destilleren zij nieuwe subgroepen van subgroepen. Het nuanceverschil ontsnapt mij soms. Zij spreken bijvoorbeeld van 'undrawn passive children', 'withdrawn passive children', 'aloof children', 'shell-type children'. Deze kinderen zijn min of meer passief, onbereikbaar, gevoelig, afgesloten.

Anne Alvarez werkt met deze kinderen vanuit drie hoeken: de interactie tussen kind en therapeut, de containment van de verloren stukken van de persoonlijkheid en het zoeken naar preobjecten en preconcepten die de sociale, emotionele en cognitieve ontwikkeling bepalen. Ze haalt het belang aan van het werken in het hier en nu. Het is duidelijk dat de therapeut een actieve houding moet aannemen in het werken met deze zwaar gestoorde kinderen. Anna Alvarez gebruikt het beeld van een min of meer comateuze patiënt die tot leven wordt geroepen.

Verder heeft Alvarez het over verschillende graden van ernst in het autisme. Hoe leidt een tekort of een achterstand tot een stoornis, of tot een afwijking in de persoonlijkheid? Zij onderscheidt verder ook de primaire, secundaire

re en tertiaire symptomen van de handicap. Susan Reid ten slotte waagt zich aan de vergelijking van een kleine subgroep in het autisme met de 'posttraumatische stress-stoornis' (volgens DSM-IV) bij niet-autistische kinderen. Haar hypothese luidt dat een traumatische ervaring in de eerste levensjaren of zelfs in de vorige generaties, een bepalende factor is in de ontwikkeling van autisme, op voorwaarde dat er reeds een biologische of genetische aanleg aanwezig is.

Heel klinisch is het hoofdstuk waarin Trudy Klauber haar therapeutisch werk met de ouders vanuit de traumabeleving illustreert. De praktische adviezen, de opvoedingsperikelen, de autoriteitsconflicten, de intergeneratiele problematiek, het risico van de diagnosestelling, de schuldgevoelens bij de ouders, krijgen hier een plaats. Het trauma wordt niet behandeld als de oorzaak van het autisme. Het trauma is hier de bedreiging die het gezin gedurende de behandeling kan ervaren. Een diagnostische uitspraak kan door ouders traumatisch beleefd worden; in therapie moeten gaan of een therapeutische interventie ondergaan kan schuldbeladend zijn. De auteurs verwijten Skanner bij ouders schuldgevoelens te induceren. Dit boek is ook voor ouders bedoeld. En misschien ontsnappen de auteurs hier ook niet aan het euvel van de schuldgevoelens, ook al springen ze respectvol en positief om met de mogelijkheden van de ouders. Voor wie zich kan scharen achter de theorievorming van de objectrelaties is dit boek zeker een aanrader. Ook voor de anderen, om de andere zijde van het werk met autisme te kunnen proeven. Voor mij is de brede aanpak, het nauw samenwerken met de ouders heel boeiend. Voor ouders is dit misschien een moeilijker boek. Maar de keuze van het lezen leidt toch zijn eigen wegen. Daar ontsnapt een boek nu eenmaal niet aan en gelukkig maar.

T. Traversier, psychologe en psychoanalytica, lid van de Belgische School voor Psychoanalyse, is werkzaam in privé-praktijk te Brugge, en in Rivage-Den Zaet, centrum voor geestelijke gezondheidszorg te Brussel.

Hoe bevindingen uit empirisch onderzoek de psychoanalytische praktijk kunnen beïnvloeden

Bespreking van: A. Ladan (2000). *Het wandelend hoofd. Over de geheime fantasie een uitzondering te zijn*. Amsterdam: Boom. ISBN 90-5352-568-8, 191 pagina's, prijs: € 19,50

Rudi Vermote

Ladan publiceerde reeds eerder over de geheime fantasie een uitzondering te zijn, onder andere twee artikelen in de *International Journal of Psychoanalysis* (1992, 1995).

In dit boek vervolledigt hij zijn hypothese, zich baserend op gegevens uit empirisch onderzoek. Daartoe worden eerst de belangrijkste gegevens uit het zuigelingenonderzoek (Stern), de neurobiologie over affect en geheugen (Kandel en Ledoux), gehechtheidsonderzoek (Bowlby) en de uitbreiding ervan naar mentaliseren (Fonagy en Target) op een glasheldere manier besproken. Alleen al dit eerste deel maakt het boekje de moeite waard. Een betere inleiding op dit ruime veld kwam ik nog niet tegen.

Aan de hand van deze gegevens werkt Ladan zijn hypothese over de geheime fantasie een uitzondering te zijn, verder uit. In zijn vorige publicaties deelde hij de mening van Freud dat het typische van deze uitzonderingen is dat zij zich als gevolg van een vroeger tekort de fantasie toe-eigenen een uitzondering te zijn en dit ook vanzelfsprekend vinden. Door deze geheime fantasie ontstaat een defensieve pseudovolwassenheid.

In het verlengde van de empirische gegevens stelt Ladan nu dat door een tekort aan 'ontwikkelingshulp' hechtingsproblemen ontstaan, zoals door Bowlby beschreven. Deze hechtingspatronen zijn samen met de manier waarop een kind ermee omgaat, opgeslagen in het impliciete, procedurele geheugen. Dit kan niet gearticuleerd worden maar manifesteert zich in handelingen. Op die manier ontstaat een impliciet levensscenario. Ladan veronderstelt dat wanneer dit impliciete levensscenario te veel afwijkt van de realiteit waarin het kind leeft, het deze discrepantie kan opvangen door dagdromen en dan vooral door de fantasie een uitzondering te zijn.

Deze aanvankelijk bewuste constructies behoren tot het expliciete, autobiografische geheugen. Wanneer een kind echter in de realiteit elementen kan vinden die ook in de fantasie passen, treedt er een 'identity of perception' op. Zo wordt de fantasie na een tijd opgenomen in het impliciete geheugen, wat haar tot een vanzelfsprekend gedragspatroon maakt. In die zin kan van een geheime fantasie gesproken worden.

Het leven in deze fantasie brengt een sluiten van de persoonlijkheid en een pseudovolwassenheid mee. De patiënt verliest daardoor het contact met het kind in zichzelf, met zijn lichaam en eigen gevoelens, vandaar de omschrijving als 'wandelende hoofden'. De verschillende functies van de geheime fantasie een uitzondering te zijn had Ladan reeds vroeger beschreven. Het is vooral de bescherming tegen een falende omgeving en de schuldgevoelens die ermee gepaard gaan. Het is ook een remedie tegen de notie van de dood. Hoewel de fantasie er kwam om een tekort aan liefde te verdragen, heeft ze uiteindelijk als resultaat dat dit tekort nog groter wordt. Dit mechanisme illustreert de auteur aan de hand van klinisch materiaal en twee figuren uit de literatuur: Bastiaan Balthazar Boeckx uit een roman van M. Ende en Dorian Gray van Oscar Wilde.

De implicaties voor de psychoanalytische praktijk zijn verregaand. Kan een impliciet scenario, zoals de geheime fantasie een uitzondering te zijn, veranderd worden? Vanuit de empirische bevindingen over het impliciete geheugen is dit niet evident. Ladan veronderstelt dat door het specifieke van het analytische instrument (kader, niet directieve houding, enz.) een vanzelfsprekende herhaling van de geheime fantasie optreedt. Het handelings- en perceptiepatroon van de geheime fantasie kan in deze situatie echter lang ongestoord doorgaan, zodat ook een actieve inbreng van de analyticus noodzakelijk is om de fantasie duidelijk te maken. Door een goede afstemming van de analyticus kunnen de werking en het waarom van het impliciete scenario gereconstrueerd worden. Ladan beschrijft hoe deze afstemming verbeterd kan worden door een regressie van de analyticus tijdens de zitting, waarbij de grenzen vervagen en de belevingswereld van de analy-

sant helemaal op de voorgrond komt. Daardoor kan een context ontstaan (een 'present remembering context') die een gevoelsmatig contact met het afgesloten kind in de patiënt opnieuw mogelijk maakt.

Deze nieuwe ervaring kan mogelijk een verandering in het impliciete scenario veroorzaken. Zelfs indien dit niet lukt, blijft de mogelijkheid dat het analytisch instrument een grotere corticale en cognitieve controle over het impliciete scenario teweegbrengt.

Het boek is een sterk staaltje van hoe een klinische hypothese gestoeld kan zijn op empirisch verworven inzichten zonder het analytische denkkader te verlaten. Daarin schuilt echter ook een gevaar waarvoor de auteur zelf waarschuwt, namelijk dat de hypothese daardoor een empirische tint lijkt te krijgen, terwijl de hypothese, hoewel gebaseerd op de klinische ervaring van de auteur, zelf niet empirisch onderzocht is.

Hoewel de auteur zijn hypothese bescheiden naar voren brengt is zijn model veel universeleer toepasbaar dan hij lijkt voor te stellen. Zijn theorie geeft mijns inziens immers een extra dimensie aan de theorieën over het narcisme. Ze sluit nauw aan bij concepten van het 'false self' van Winnicott, het 'grandiose self' van Kohut, de 'psychic retreats' van Steiner en het 'alien self' van Target en Fonagy. Een absolute aanrader.

Literatuur

Ladan, A. (1992). On the secret fantasy of being an exception. *International Journal of Psychoanalysis*, 73, 29-38.

Ladan, A. (1995). A silenced Indian: the secret fantasy of being an exception. *International Journal of Psychoanalysis*, 76, 79-90.

R. Vermote (Belgische Vereniging voor Psychoanalyse) is psychoanalyticus met privé-praktijk in Vilvoorde en Diensthoofd Klinische Psychoanalytische Psychotherapie, Universitair Centrum St.-Jozef, Kortenberg.

Over complexiteitstheorie, chaos en complexen

Bespreking van: S.R. Palombo (1999). *The emergent ego. Complexity and coevolution in the psychoanalytic process*. Madison CT: International Universities Press. ISBN 0-8236-1666-5, 395 pagina's, prijs: \$ 65,00

Guy Verbruggen

Ten tijde van Freud werd de psychoanalyse gezien als nauwelijks wetenschappelijk, want niet lineair en positivistisch georiënteerd. In de tweede helft van de twintigste eeuw ontwikkelde men een nieuw wetenschappelijk denken, in twee etappes. In een eerste fase ontwikkelden wetenschappers vanuit biologie en chemie kennis en kunde rond de hersenen. In een tweede fase worden mathematische modellen en concepten gekoppeld aan het psychisme en denkt men vanuit concepten als relativiteit, niet-lineariteit, chaotische systemen. Palombo, een psychoanalyticus uit Washington, heeft zich verdiept in het veld van adaptieve systemen, chaos- en complexiteitstheorie. Wat hij zich in dit boek voorneemt, is ambitieus en origineel: vanuit de chaostheorie wil hij een nieuw paradigma uitwerken voor het psychoanalytisch denken en handelen. Een soort eerherstel voor de psychoanalyse, die hier als een moderne wetenschap haar plaats krijgt naast de complexiteitstheorie. De lezer wordt eerst ondergedompeld in ingewikkelde theorieën rond evolutie, metabiologie en coëvoluerende complexe adaptieve systemen. Palombo citeert hierbij grote namen uit de moderne (r)evolutietheorie. Vanuit biologische concepten maakt Palombo een reuzensprong naar de psychoanalyse als een natuurlijk laboratorium van complexe interacties. Analyticus en analysant worden gezien als een coëvoluerend complex adaptief systeem. Deze adaptatie gaat niet gradueel, maar veeleer langs korte periodes van snelle en extensieve verandering ('mutual change'), in een systeem zonder voorspelbaarheid en gekenmerkt door plotse pieken. Interpretaties van de analyticus hebben invloed op de gevoelens en gedachten van de analysant,

door Palombo 'attractors', aantrekkingspunten genoemd. Interpretaties en aantrekkingspunten beïnvloeden elkaar in een coëvolutionair proces met als ultieme bedoeling nieuwe, meer aangepaste aantrekkingspunten te doen ontstaan. Analyticus en analysant raken beter op elkaar afgestemd, waarbij een meer aangepast, beter georganiseerd ego ontluikt. Palombo spreekt van 'breekpunten' of niet-lineaire, weinig voorspelbare momenten die dicht de essentie van chaos benaderen. Hierdoor komt verandering in de analysant tot stand. Piekmomenten zijn gekenmerkt door een verwarring van mentale ruimtes. Hij benadrukt het belang van tact en van het juiste moment in het omgaan met de kritische veranderingsmomenten binnen het analytisch proces. Dit is geen boek om even tussendoor te lezen, het vergt veel doorzettingsvermogen van psychoanalytische lezers om zich erdoorheen te worstelen. Ik weet niet goed wat ik ervan moet denken. Mijn indrukken zijn gemengd: ik voel bewondering voor de eruditie van de auteur, die blijkbaar van vele markten thuis is, maar ook verbazing over dit gedurfde denken waarbij hij biologie en psychoanalyse laat coëvolueren. De metatheorie blijft geen vage en ijle aangelegenheid. Dit is een positief punt: de klinische voorbeelden zijn uit het leven gegrepen. Gloednieuw is Palombo's aanpak niet; in mijn JAPA-verzameling vond ik één artikel over hetzelfde onderwerp van Galatzer-Levy (1995). Ook hier ingewikkelde formules uit de chaostheorie, door de auteurs benoemd als 'structures that repeat basic features on several different levels of observation'. Net als Palombo heeft Galatzer-Levy veel oog voor het probleem van predictie en ook hij verwijst naar Poincaré en naar mathematische begrippen als orde in de chaos, aantrekkingspunten of Mandelbrot-sets. Anderzijds worden er naast de revolutionaire gelijkstellingen door Palombo open deuren ingetrapt. Dat psychoanalyse werkt met breekpunten, met doorbraken en aantrekkingspunten en dat er steeds sprake is van een interactie analysant-analyticus kunnen we toch bezwaarlijk nieuw noemen? Wie zal ontkennen dat een psychoanalyse plotse veranderingen kent na lange periodes van schijnbare stase? Dit boek lijkt mij soms wat té moeilijk (één

Boeken

alomvattende theorie), maar soms ook wat té vereenvoudigend (psychoanalyse als een variante van een mathematische theorie). Mocht ons aller Freud nog kunnen recenseren of reageren, hij zou in dit boek – denk ik – weer eens een legitimatie kunnen vinden voor zijn afkeer jegens Amerika en de producten van dat land!

Literatuur

Galatzer-Levy, R.M. (1995). Psychoanalysis and dynamical systems theory: prediction and self similarity. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 43 (4), 1085-1113.

G. Verbruggen is psycholoog en psychoanalytisch psychotherapeut te Hasselt.